

Marginalci na marginama hrvatske leksikografije ili o kulturi (ne)sjećanja na romske žrtve genocida u hrvatskoj leksikografiji¹

Danijel Vojak

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

danijel.vojak@pilar.hr

SAŽETAK: Povijest romskoga stanovništva na hrvatskim područjima većinom je bila obilježena razdobljima u kojima su ga vlasti nastojale represivnim putem asimilirati u većinsko stanovništvo. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata nacističke su vlasti i njihovi saveznici proveli genocid nad njima. Upravo je to ratno razdoblje smatrano središnjom točkom u povijesti romskoga stanovništva. U radu se analizira na koji se način pisalo o stradanju Roma u odabranim leksikografskim djelima izdanima od 1945. do danas. Kako bi se bolje razumjeli rezultati ove analize, istraživanjem su obuhvaćene leksikografske publikacije određenih europskih zemalja. Rezultati istraživanja pokazali su kako je tema stradanja Roma u hrvatskim leksikografskim izdanjima nedovoljno zastupljena, što je bio slučaj i u drugim europskim leksikografijama. Ovakav odnos hrvatske leksikografije prema povijesti jedne od najstarijih i danas jedne od brojnijih manjinske skupine u Republici Hrvatskoj odraz je marginalizacije kulture sjećanja na romske žrtve unutar hrvatskoga društva, posebice u znanosti i kulturi.

Ključne riječi: *Romi; leksikografija; Hrvatska; Drugi svjetski rat; genocid nad Romima; kultura sjećanja*

1. Uvod

Romsko stanovništvo naselilo je hrvatska područja najkasnije u drugoj polovici XIV. st. i danas čini jednu od najstarijih manjinskih skupina. Povijest Roma u Hrvatskoj većinom je bila obilježena razdobljima sukoba te politike asimilacije i represije državnih i lokalnih vlasti prema njima. Jedno od ključnih razdoblja progona Roma bilo je za vrijeme Drugoga svjetskog rata kada su nacističke vlasti zajedno sa svojim savez-

¹ Rad je nastao u sklopu znanstvenoga projekta »Znanstveno istraživanje povijesti romske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj«, koji je proveo Institut društvenih znanosti Ivo Pilar pod vodstvom dr. sc. Danijela Vojaka, a financiralo ga je Ministarstvo znanosti i obrazovanja.

nicima provele genocid nad Romima u mnogim europskim zemljama. U tom kontekstu potrebno je promatrati genocidnu politiku ustaških vlasti prema Romima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (dalje NDH). Nakon završetka rata kultura sjećanja na romske žrtve bila je potisnuta na marginu, kao posljedica ideološke politike s naglašenim diskursom komemoriranja »svih žrtava fašističkoga terora« bez isticanja zasebnoga etničkog identiteta žrtava. Istodobno, hrvatska vlast i njezine kulturne i akademske institucije nisu se posebno bavile proučavanjem identitetske posebnosti romskoga stanovništva, čime je ono bilo potisnuto na margine hrvatske kulture i znanosti. Jedan odraz (refleksija) takve marginalnosti vidljiv je u hrvatskoj enciklopedistici, kao dijelu hrvatske kulturne baštine i znanja. Rad je usmjeren na istraživanje odnosa i percepcije Roma u hrvatskim leksikografskim izdanjima objavljenim poslije 1945.

2. Ukratko o genocidu nad Romima u Europi za vrijeme Drugoga svjetskog rata

Kako bi se bolje razumjelo pisanje o Romima u NDH i njihovo genocidno stradanje potrebno je osvrnuti se na njihovu povijest stradanja u navedenom ratu. Romsko stanovništvo naselilo je europska područja već u ranom srednjem vijeku, no masovnije romske migracije zabilježene su od XII. st. Jedan dio romskih migracija odnosio se na hrvatska područja, koja su bila naseljena od druge polovice XIV. st. Odnos vlasti i neromskoga stanovništva prema Romima promijenio se već u prvoj polovici XV. st., kada su percipirani kao lopovi, varalice, otimači djeci, lijenčine i sl., zbog čega su progonjeni te su vlasti započele s represivnom asimilacijskom politikom (što se danas naziva anticiganizmom). Takva politika bila je vidljiva i na hrvatskim područjima, gdje su vlasti nastojale prisilno stalno naseliti Rome ili ih protjerati s određenoga područja. Vrhunac anticiganističke politike u Europi i Hrvatskoj dogodila se za vrijeme Drugoga svjetskog rata pod vodstvom nacističkih vlasti i njihovih saveznika. Njemačke su vlasti već krajem XIX. st. predvodile europske zemlje u zakonskom reguliranju položaja Roma, a takva politika bila je obilježena represijom s ciljem asimilacije Roma.² Položaj Roma u njemačkom društvu dodatno se pogoršao dolaskom nacista na vlast 1933., jer su ih smatrali rasno nečistim i asocijalnim dijelom njemačkoga društva, na temelju rasnoga zakonodavstva. Zatim su nacističke vlasti sterilizirale dio Roma, a znatan ih dio internirale u logore, koji su s izbijanjem Drugoga

² Gilad Margalit, *Germany and its Gypsies: a Post-Auschwitz Ordeal*, Madison, University of Wisconsin Press 2002, 30–31; Herbert Heuss, »Njemačka politika progona Cigana 1870.–1945.«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, sv. 1. Zagreb: Ibis-grafika 2006., 5–8; Guenter Lewy, *The Nazi Persecution on the Gypsies*. Oxford: Oxford University Press, 2000., 5; Ian Hancock, *Sindrom parije: priča o ropstvu i progonu Roma*. Zagreb: Ibis-grafika, 2006., 55.

svjetskog rata postali koncentracijski.³ Nacističke vlasti nikada nisu donijele poseban zakon o Romima, iako su ga u više navrata najavljivale; nastavile su sa zakonskim mjerama kojima su zabranile obrazovanje Roma i sudjelovanje u njemačkoj vojsci, ili su zabranile njihovo kretanje u ratnim područjima (bojeći se moguće špijunaže).⁴ Nacistički model genocidnoga istrebljenja Roma bio je prihvaćen u drugim europskim zemljama. Tako je položaj Roma u Austriji bio povezan s nacističkom politikom, posebice nakon njezina pripojenja Trećem Reichu 1938. Tada su započeli intenzivni progoni romskoga stanovništva kojima se zabranjivalo obrazovanje, sudjelovanje u vojsci, sviranje, pravo glasa, ženidbe s ne-romskim stanovništvom i kupovinu zemlje, te se propisivao njihov prisilan rad pod nadzorom SS-a i SA-a. Smatra se kako je »najmanje dvije trećine od 11 000 Roma i Sinta bilo ubijeno u Austriji«.⁵ Fašistička vlast u Italiji provodila je politiku progona Roma temeljenu na anticiganističkom obrascu predrasuda prema Romima kao asocijalcima. Uključivanje Italije u Drugi svjetski rat dovelo je do pogoršanja odnosa vlasti prema Romima koji su, pod optužbom da su »opasni i sumnjivi« bili internirani na talijanske točke i druga (izolirana) područja.⁶ Potrebno je istaknuti kako talijanske vlasti nisu u potpunosti preuzele nacistički model rješavanja »ciganskoga pitanja«, već su nastojale Rome držati u internacijskim logorima, dok je dio njih bio deportiran i ubijen u nacističkim koncentracijskim logorima.⁷ Rumunjski diktator Ion Antonescu djelomično je i pod utjecajem njemačke ksenofobične, rasističke i anticiganističke politike započeo u veljači 1941. s mjerama protjerivanja Roma iz Bukurešta. No, to je bio tek uvod u njegovu politiku deportacije Roma u Transistriju 1942.⁸ Naime, procjenjuje se kako je tek manji dio Roma, njih oko 25 000, bio deportiran na područje Transistrije, na kojemu

³ Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi-jewish policy, september 1939. – March 1942*. London, 2005., 179–180; Lewy, 2000., 18, 38–41; Angus Fraser, *The Gypsies*. Oxford: Wiley-Blackwell, 1995., 256–257; Michael Zimmermann, »Nacionalsocijalističko rješenje 'ciganskog pitanja' od 1933. do 1945«. *Europski glasnik*, 17(2012), 815.

⁴ Lewy, 2000., 93–97.; Margalit, 2002., 39–40.

⁵ Vidi više: Erika Thurner, *National Socialism and the Gypsies in Austria*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1998.

⁶ Giovanna Boursier, »Cigani u Italiji za vrijeme fašističke diktature i Drugoga svjetskog rata«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike* (ur. Donald Kenrick), sv. 2. Zagreb: Ibis-grafika, 2009., str. 11–20; Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 133–135.

⁷ Darko Dukovski, »Nacionalne manjine u Istri u 20. stoljeću«, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, sv. 2, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000., 419–421; Spartaco Capogreco, 2006., 133.

⁸ David Crowe M., *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Griffin, 1996., 132–135; Viorel Achim, »Romanian Memory of the Persecution of Roma«, u: *Roma and Sinti Under – Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A Shapiro; Robert M Ehrenreich. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Holocaust Studies, 2004., 59–77.

ih je znatan dio stradao uslijed nedostatka hrane i odgovarajućih životnih uvjeta (»glad, hladnoća, bijeda«).⁹ Mađarske su vlasti tijekom većega dijela Drugoga svjetskog rata zakonski obvezale Rome na radnu obvezu na vojnim i civilnim projektima, a položaj Roma drastično se pogoršao 1944. dolaskom na vlast pronacističke stranke Strelastih križeva, koji su započeli njihov nasilni institucionalni progon.¹⁰ S približavanjem Crvene armije mađarske su vlasti u više slučajeva masovno ubijale Rome.¹¹ Sličan položaj imali su Romi u Slovačkoj i u njemačkom protektoratu nad Češkom i Moravskom. Vlasti u Protektoratu koristile su Rome u radnim logorima, koji su poslije bili prenamijenjeni u koncentracijske logore, gdje su bili mučeni i ubijani.¹² Dio Roma sudjelovao je u partizanskom pokretu i u Slovačkom narodnom ustanku (kolovoz–listopad 1944), zbog čega su ih ubijale i mučile slovačke vlasti i njemačka vojska.¹³ U studenom 1944. slovačke su vlasti pod utjecajem nacističkih vlasti započele s internacijom Roma u koncentracijske logore, gdje je znatan dio njih bio ubijen.¹⁴ Nacističkim napadom na SSSR Romi postaju, uz komuniste i Židove, žrtve, kako na okupiranim područjima SSSR-a tako i od strane SS Einsatzgruppen (Specijalne snage eliminacije), koje su kao čest razlog masovnoga ubijanja Roma navodili kako su oni špijuni i inferiorne osobe.¹⁵ Slično stradanje Roma bilo je zabilježeno u Poljskoj, gdje su njemačke vlasti ubrzo po okupaciji ograničile njihovo kretanje i propisale im deportaciju u koncentracijske logore te konačno uništenje. Upravo na to područje deportirane su veće skupine Roma iz nacističke Njemačke i njezinih okupiranih dijelova te iz savezničkih (satelitskih) država.¹⁶ Vrhunac nacističkoga pogroma Roma dogodio se 2. kolovoza 1944. kada je ubijeno 2897 Roma iz Auschwitzta, a taj dan dio

⁹ Michelle Kelso, »Deportacije Cigana iz Rumunjske u Transistriju 1942.–1944«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, ur. Donald Kenrick, sv. 2. Zagreb: Ibis-grafika, 2009, 135.

¹⁰ János Bársony, »Facts and Debates: The Roma Holocaust«. U: *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczy. Budapest: ArTresor, 2008., 10–12.

¹¹ Katalin Katz, »Mađarski Romi u Drugom svjetskom ratu«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, ur. Donald Kenrick, sv. 3. Zagreb: Ibis-grafika, 2009., str. 89–93.

¹² Crowe, 1996., 48–49; Ctibor Necas, »Lety i Hodonín – dva internacijska logora za Sinte i Rome u Čehoslovačkoj«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, ur. Donald Kenrick, sv. 3. Zagreb: Ibis-grafika, 2009., 178–200.

¹³ Milena Hübschmannová, »Romi u takozvanoj Slovačkoj državi (1939.–1945.)«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, ur. Donald Kenrick, sv. 3. Zagreb: Ibis-grafika, 2009., 2009., 45–56.

¹⁴ Isto, 56–58.

¹⁵ Michael, Zimmermann, »Sovjetski Savez i Baltičke države 1941.–1944: pokolj Cigana«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, ur. Donald Kenrick, sv. 2. Zagreb: Ibis-grafika, 2009., 151–162.

¹⁶ Frank Sparing »'Ciganski logori': nastanak, karakter i značenje logora kao sredstva progona Sinta i Roma u doba nacionalsocijalizma«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, sv. 1. Zagreb: Ibis-grafika, 2006., 54–55.

romske zajednice komemorira kao središnji događaj njihova stradanja za vrijeme Drugoga svjetskog rata.¹⁷ Iz navedenoga se može zaključiti kako je s izbijanjem Drugoga svjetskog rata većina europskih zemalja prihvatila politiku genocidnoga progona romskoga stanovništva. Točan broj ubijenih Roma u Europi za vrijeme Drugoga svjetskog rata nemoguće je utvrditi, ponajprije zbog manjka dokumentacije, koja često za Rome u mnogim europskim državama nije bila sustavno ili uopće vođena.¹⁸

Muzej holokausta (Holocaust Memorial Museum Research Institute) u Washingtonu objavio je 1997. kako broj ubijenih Roma iznosi između 1,5 i pola milijuna.¹⁹ Sličnu je brojku iznijela Međunarodna organizacija za migracije (International Organization for Migration) 2001. navodeći do 1,5 milijuna ubijenih Roma.²⁰ Prema trenutačnim podacima Muzeja holokausta iz Washingtona, broj ubijenih Roma iznosi do 250 000 ili oko 25% predratne romske populacije u Europi.²¹

3. Ukratko o progону Roma u NDH

Ustaške su vlasti sudjelovale u genocidnoj politici istrebljenja romskoga stanovništva na području NDH, a politiku progona i genocidnoga istrebljenja Roma temeljili su na rasnim zakonima, donesenima u travnju 1941. Tim su zakonima Romi izgubili sva građanska prava kao nearijci.²² Ustaške su vlasti zatim ograničile kretanje i koncentriranje Roma na određenom području, a sljedeća je mjera bila njihovo popisivanje u ljeto 1941. kako bi se utvrdio njihov stvarni broj na određenom području.²³ Za vrijeme toga popisivanja zabilježeni su prvi slučajevi masovnih ustaških zločina nad

¹⁷ Slawomir. Kapralski, (2013). »The aftermath of the Roma genocide: From implicit memories to commemoration«, u: *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*, ur. Anton Weiss-Wendt. New York: Berghahn Books, 2013., 229–251.

¹⁸ Ellie Keen, *Right to Remember: A Handbook for Education with Young People on the Roma Genocide*. Strasbourg: Council of Europe, 2014., 26–27; Ian Hancock, »We are the Romani people: Ame sam e Rromane džene«. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2012., 46–47; Lewy, 2000., 221–222.

¹⁹ Ian Hancock, »Roma: Genocide of Roma in the Holocaust«. *Encyclopedia of Genocide*, vol. II (I–Y). Santa Barbara–Denver–Oxford, 1999., 507.

²⁰ Hancock, 2012, 48.

²¹ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945> (pristupljeno 7. X. 2020).

²² Narcisa Lengel-Krizman, »Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941 – 1945«, Časopis za suvremenu povijest, 18(1986), br. 1, 30–32.

²³ Slavica Hrečkovski, »Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac«, u: *Okrugli stol 21. travnja 1984.*, ur. Dobrila Borović. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1985., 35; Danijel Vojak, »Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.–1945.«, u: Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lučić. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018., 255–259.

Romima u okolici Karlovca i Gline. Krajem prosinca 1941. i početkom siječnja 1942. ubijeni su mnogi Romi na širem području Karlovca i Vrginmosta.²⁴ U svibnju 1942. započeo je masovniji i sustavniji progon Roma, s odredbom državnih vlasti o deportaciji svih Roma u jasenovački koncentracijski logor. Ustaške su vlasti u sljedećih nekoliko mjeseci deportirale gotovo cijelu romsku zajednicu u jasenovački logor.²⁵ Po dolasku u logor jedan dio Roma bio je odmah »likvidiran«, a drugi je dio u početku bio smješten u selu Uštica u iseljenim srpskim kućama. Ubrzo je zbog njihova prekomjernog broja dio Roma smješten u prekosavsko selo Gradina, u kojem su provedene najmasovnije likvidacije. Onaj dio Roma koji nije bio odmah ubijen ubrzo je umro uslijed iscrpljenosti i nedostatka hrane zbog izvođenja teških radova u izgradnji tamošnjega nasipa. Smatra se kako od kraja ljeta 1942. u Jasenovcu gotovo da više i nije bilo Roma, izuzev manjega broja Roma koji su radili kao grobari; njih su ubili početkom 1945.²⁶ Oko broja ubijenih Roma u NDH i danas se vode polemike, no prema popisu žrtava koje vodi Spomen-područje Jasenovac trenutačno ih je zabilježeno približno 16 000. O razmjerima stradanja romskoga stanovništva u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata u najkraćem i najslikovitijem obliku dovoljno je reći kako su predratni popisi stanovništva zabilježili oko 15 000 Roma (1931. godine), a prvi poslijeratni popis stanovništva iz 1948. zabilježio ih je samo 405 na području Hrvatske i 442 na području Bosne i Hercegovine. Iz toga je uočljivo kako je romsko stanovništvo na području NDH gotovo u potpunosti bilo demografski uništeno, iako se tim »službenim podacima« uvijek treba koristiti s velikim oprezom uslijed metodoloških i drugih pitanja (poput etničke mimikrije Roma).²⁷

4. Marginalizacije kulture sjećanja na romske žrtve

Jugoslavenske su socijalističke vlasti nakon Drugoga svjetskog rata gradile ideološki obrazac bratstva i jedinstva, unutar kojega je bilo zabranjeno isticati zasebni etnički identitet ratnih žrtava, već su one bile uklopljene unutar obrasca »žrtve fašističkoga terora«. Tako su romske žrtve na spomenicima, spomen-pločama i drugim elementima kulture sjećanja zapisivane bez etničkoga identiteta. Istodobno, socioekonomski položaj Roma nije se u bitnom promijenio unutar jugoslavenskoga (hrvatskoga) društva te su oni i dalje većinom činili zanemareni i marginalizirani dio društva. Pravni položaj Roma bio je različito reguliran na republičkim razinama, pa su kao manjinska grupa jedino bili priznati u Makedoniji i Bosni i Hercegovini, dok su u ostalim Republikama smatrani etničkom skupinom. U 1960-ima jačao je romski po-

²⁴ Vojak, 2018., 259–260.

²⁵ Hrečkovski, 1985, 36

²⁶ Lengel Krizman, 2003, 47–53; Biondic, 2004, 38–39; Hrečkovski, 1985, 36–37.

²⁷ Vojak, 2018., 270–275.

kret, predvođen romskim intelektualcima, poput Slobodana Bereberskog te je započelo osnivanje njihovih organizacija. Posljedica toga bilo je sudjelovanje jugoslaven-skih Roma na prvom svjetskom romskom kongresu 1971. u Londonu, gdje je donesena odluka o službenom imenu Roma te je usuglašena njihova himna (*Gjelem, gjelem*) i zastava. Zatim se u službenom jugoslavenskom (hrvatskom) javnom diskur-su sve više koristio naziv Rom umjesto dotada korištenoga imena Ciganin, koji se sada smatrao pejorativnim i negativnim.²⁸

Položaj Roma promijenio se u Republici Hrvatskoj. Romi su sudjelovali u Do-movinskom ratu, gdje se dio njih istaknuo u obrani zemlje.²⁹ Broj Roma bilježio je konstantan rast u popisima stanovništva: 6695 (1991. godine), 9463 (2001. godine), 16 975 (2011. godine). Romi su bili priznati kao nacionalna manjina 2002. Ustavnim zakonima o pravima nacionalnih manjina (2002), a nakon toga su im drugim zako-nima omogućeni izbor zastupnika u Hrvatskom saboru: Nazif Memedi (2008–2011) i Veljko Kajtazi (od 2012). Primjetna je sve bolja organiziranost romskih nevladinih organizacija i njihovo aktivno sudjelovanje u rješavanju i dalje ključnih pitanja zapoš-ljavanja, stanovanja i obrazovanja.³⁰ Među ostalim, početkom XXI. st. započelo se s organizacijom komemoracija za romske žrtve Drugoga svjetskog rata na hrvatskim područjima. Prva takva komemoracija organizirana je 2007. na groblju u međimur-skom mjestu Draškovec, gdje su se komemorirale romske žrtve ubijene krajem Dru-goga svjetskog rata. Na inicijativu romskih nevladinih udruga i romskoga zastupni-ka Veljka Kajtazija, od 2012. u selu Uštici, dijelu Spomen-područja Jasenovac, obilježava se Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve holokausta (danas Samudaripen).³¹

Hrvatska historiografija, kao i druge historiografije u europskim državama, nije pokazivala interes za proučavanje romskoga genocida. Informacije o romskim

²⁸ Danijel Vojak, »Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvat-skoj, 1945.–1991.«, *Zgodovinski časopis*, 2018., br. 3–4 (158), 447–456; Danijel Vojak, Filip Tomić, Neven Kovačev, »Remembering the ‘Victims of Fascist Terror’ in the Socialist Republic of Croatia, 1970–1990«, *History and Memory*, 31(2019), br. 1, 118–150.

²⁹ Više o tome vidi: Borna Marinić, *I mi smo branili Hrvatsku: Romi u Domovinskom ratu*. Za-greb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj »Kali Sara«, 2019.

³⁰ Vidi više o ovome: Danijel Vojak, »Romi u Hrvatskoj od 1990-ih do danas: marginalna skupi-na ili...«, u: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*, (ur.) Ljiljana Dobrov-šak, Ivana Žebec Šilj. Zagreb: Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, 2015., 197–202.

³¹ Danijel Vojak, »Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u Republici Hrvat-skoj«, u: *Monografija ‘Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriju bivše Jugoslavije’ nastala je kao rezultat rada istoimene Pete naučne konferencije sa međunarodnim učešćem održane 26. januara 2018. godi-ne u Beogradu / Suffering of Serbs, Jews, Roma and Others in The Former Yugoslavia*, ur. Života Radosav-ljević; Vječeslav Solovjev; Olja Arsenijević, Fakultet za poslovne studije i pravo u Beogradu – Fakultet za strateški i operativni menadžment Univerziteta »Union-Nikola Tesla« u Beogradu – Muzej žrtava geno-cida, Beograd. Beograd 2018., 337–357.

žrtvama uzgredno su se navodile u brojnim publikacijama vezanima za narodno-oslobodilačku borbu na određenom području. Prvi ozbiljniji znanstveni radovi o stradanju Roma u NDH objavljeni su tek sredinom 1980-ih. Bili su to radovi Slavice Hrečkovski i Narcise Lengel-Krizman, koja je prva pokušala sintetizirati ovu tematiku 2003. djelom *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, no do danas nema objavljenoga sintetskoga djela o stradanju Roma.³²

5. Hrvatska leksikografija o Romima

U radu se slijedi definicija enciklopedije kao priručnika u kojem se na sažet i pregledan način obuhvaća ljudsko znanje, kulturna i tehnička dostignuća, društvena i politička zbivanja te životopisi znamenitih ljudi.³³ U kontekstu rada istražuju se leksikografska djela kao odraz znanja hrvatskoga naroda o romskom manjinskom stanovništvu. Unutar hrvatske leksikografije i historiografije primjetan je izostanak zanimanja za kontinuirano proučavanje povijesti i kulture Roma. Prvo poznato hrvatsko znanstveno (leksikografsko) istraživanje o Romima u leksikografiji objavio je Igor Gostl 1989. u *Zborniku međunarodnog skupa o jeziku i kulturi Roma* (dalje *Zbornik*). Gostl je analizirao talijanska, njemačka, francuska, sovjetska i američka leksikografska djela, a »prisposobljena radi« analizirao je »jugoslavenska leksikografska djela« (*Opću enciklopediju* iz 1981. i *Enciklopediju Jugoslavije*, prvo izdanje iz 1956. i drugo iz 1986). Analizom je obuhvatio »etnološke ligvističke, historiografske, sociološke i kulturne aspekte«.³⁴ Za potrebe ovog rada istaknut ću njegovu analizu »historiografskih aspekata«, u kojoj ističe kako je povijest Roma »povijest njihova egzodusa, beskrajnih lutanja progona i pogroma«, pritom navodeći:

»U 20. st. progoni Roma doživljavaju kulminaciju. Masovne eksterminacije provode nacisti najvećim djelom koncentracionim logorima istočne Evrope, bez obzira na njihovo arijsko porijeklo. Procjenjuje se da je na ovaj način likvidirano 10% ukupne romske populacije«.³⁵

³² Vojak, 2018., 248–249.

³³ *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4 (E-Hru), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1986., 28.

³⁴ Igor Gostl, »Jezik i kultura Roma u velikim svjetskim enciklopedijama«, u: *Međunarodni naučni skup Jezik i kultura Roma = [Džanglimasko] Janglimasq simpozium I Romani čhib thaj kultura = International symposium Romani language and culture = Meždunarodnaja naučnaja konferencija Jazyk i kul'tura Cygan: (Sarajevo, 9-11. VI 1986)*, ur. Milan Šipka. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989., 35–50.

³⁵ Isti, 41; zanimljivo je istaknuti kako je Gostl u završnom dijelu istoga rada analizirao natuknicu »Romí«, koja je trebala biti izdana u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*. Autor natuknice, od 434 retka, je Rajko Đurić, a pritom sam Gostl navodi kako se radi o »najkompleksnijoj obradi« dosad takve natuknice. Isti, 46–47.

U istom *Zborniku* objavljen je rad Đorđa Sredanovića, koji je istražio na koji su način jezik i kultura Roma obrađeni (prikazani) u jugoslavenskoj enciklopedistici te »da se pokaže nivo, obim i izvornost podataka, kao i objektivnost ostvarenih pristupa i rješenje«. ³⁶ Sredanović je posebno istaknuo leksikografsku metodologiju Miroslava Krleže koja obuhvaća »svestrano ispitivanje građe i svih podataka« kako bi se na »istinit, naučan i stručno« obrađen način postigla »objektivna predodžba o jednom narodu, narodnosti ili etničkoj grupi u najkraćim crtama i obimu«, a pritom bi se rad na samoj natuknici trebao odvijati uz pomoć »domaćih stručnjaka« (primjerice Roma u ovom slučaju). ³⁷ Od leksikografskih djela, analizirao je *Narodnu enciklopediju Srba, Hrvata i Slovenaca* (Zagreb: Bibliografski zavod, 1929), *Enciklopediju Jugoslavije, Enciklopediju Leksikografskog zavoda, Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika* Petra Skoka (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti–Globus, 1971), *Malu enciklopediju Prosvjeta* (Beograd: Prosveta, 1978), *Rječnik stranih riječi* (Zagreb: Nakladni zavod MH, 1978), Bratoljuba Klaića, *Vukov rječnik* (Beograd, 1898), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva: na 8 jezika: hrvatsko-srpski, latinski, ruski, njemački engleski, francuski, talijanski, španjolski* (Zagreb: Matica hrvatska, 1969) Rikarda Simeona, te *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Ljubljana: Državna založba Slovenije– Slovenska akademija znanosti in umetnosti–Inštitut za slovenski jezik, 1985). Sredanović je analizirao pitanje imena Roma, njihovo porijeklo, broj, jezik, književnost, glazbu, materijalnu kulturu, vjeru te literaturu o njima. Slijedom toga, nije analizirao povijest Roma, a time nije pisao niti o pitanju njihova stradanja u Drugom svjetskom ratu. Na kraju svoje analize zaključio je kako su Romi prisutni u jugoslavenskoj leksikografiji, a njihov je prikaz većinom objektivan. ³⁸

Sljedeći je poznati rad, vezan uz hrvatsku leksikografiju i Rome, objavio Danijel Vojak 2007. u časopisu Leksikografskoga zavoda *Studia lexicographica*. Analizirao je dvadesetak leksikografskih djela izdanih na području Velike Britanije i SAD-a te dvadesetak leksikografskih djela izdanih na području Hrvatske u razdoblju od 1880. do 2003. ³⁹ To je istraživanje pokazalo kako su u leksikografijama Hrvatske, Velike Britanije i SAD-a sve do polovice XX. st. Romi shvaćeni kao »paraziti, lopovi i varalice«. No, niti u ovom radu istraživanje nije bilo usmjereno na analizu pisanja hrvatskih leksikografskih izdanja o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu.

³⁶ Đorđe Sredanović, »Jezik i kultura Roma u jugoslavenskoj enciklopedistici«, u: *Međunarodni naučni skup Jezik i kultura Roma = [Džanglimasko] Janglimasqo simpozium I Romani čhib thaj kultura = International symposium Romani language and culture = Meždunarodnaja naučnaja konferencija Jazyk i kul'tura Cygan: (Sarajevo, 9-11. VI 1986)*, ur. Milan Šipka. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989., 51.

³⁷ Isti, 51.

³⁸ Isti, 57.

³⁹ Danijel Vojak, »Percepcija romskoga stanovništva u odabranim hrvatskim, britanskim i američkim leksikografskim djelima od 1880. do 2003.« *Studia lexicographica*, 1(2007), br. 1, 151–172.

6. Stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu kao središnja točka periodizacije njihove povijesti

Stradanje Roma jedan je od središnjih dijelova u povijesti romskoga stanovništva, što posebno ističu brojni povjesničari i drugi znanstvenici koji proučavaju njihovu povijest. Posebno je to istaknuo Rajko Đurić, nazvavši jedno od svojih djela *Povijest Roma: prije i poslije Auschwitza*. Na tragu takva shvaćanja o važnosti genocida nad Romima za ukupnu njihovu povijest jest periodizacija romske povijesti izdana u kontekstu edukativne publikacije *Factsheets on Romani History*⁴⁰:

»The Nazi genocide stands as caesura in recent Romani history. It has been the negative climax of centuries of discrimination, stigmatisation and persecution. Many groups have not overcome the Holocaust until today. The Holocaust can't be treated as past, it is still an integral part of the life of the Roma.«⁴¹

János Bársony u radu »Rasprave i činjenice o Pharrjimosu, romskom holokaustu«, pišući o značenju romskoga holokausta, istaknuto je kako »njegovi fakti i unikatnost predstavljaju referentnu točku u povijesti.«⁴² Hermann Langbein u djelu *The Nazi genocide of the Sinti and Roma* navodi kako:

»...merely because of their biological existence, Sinti and Roma, including both the very old and the very young, become victims of a crime of genocide which is unique in history and will remain unimaginable in its extent. The historical violation that was the holocaust has buried itself deeply into collective memory of the Sinti and Roma and will continue to stamp the identity and consciousness of future generations...«⁴³

Slično primjećuje i Yaron Matras, analiziravši povijest Roma:

»The events of the Second World War were to bring unprecedented destruction and pain upon the Romani populations of Europe, who had already suffered generations and centuries of exclusion and persecution.«⁴⁴

⁴⁰ Ova publikacija izdana je kao dio projekta Sveučilišta u Grazu »Education of Roma children in Europe« u suradnji s Vijećem Europe i pod uredništvom Michael Wogga uz suradnju s Ulli Pawlata i Conny Wiedenhofer; više o tome vidi: <https://www.coe.int/en/web/roma-and-travellers/roma-history-factsheets> (pristupljeno 22. X. 2020).

⁴¹ *Factsheets on Romani History: General Introduction*, file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/0.0_introduction.pdf (pristupljeno 22. X. 2020).

⁴² János Bársony, »Rasprave i činjenice o Pharrjimosu, romskom holokaustu«, u: *Pharrajimos: Sudbina Roma u doba Holokausta*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczi. Zagreb: Artresor naklada, 2013., 9.

⁴³ Hermann Langbein, »Prolouge«, u: *The Nazi genocide of the Sinti and Roma*, ur. Romani Rose. Heidelberg: Documentary and Cultural Centre of German Sinti and Roma, 1995., 9–10.

⁴⁴ Yaron Matras, *The Romani Gypsies*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2015., 213.

Iz navedenoga vidljivo je značenje stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu u odnosu na njihovu povijest. Zbog toga je za potrebe ovoga rada uzet upravo ovaj događaj kao određena referentna točka u analizi odnosa hrvatske leksikografije prema povijesti Roma.

7. O stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu u odabranim međunarodnim leksikografskim izdanjima izdanim u Hrvatskoj od 1945. do danas

Kako bi se bolje razumio odnos prema stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu u hrvatskim leksikografskim izdanjima potrebna je međunarodna kontekstualizacija, tj. istražiti na koji način i u kojem su opsegu druge leksikografije pisale o ovoj tematici. Potrebno je pritom istaknuti kako ovdje nije cilj ulaziti u dublja analitička istraživanja određenih leksikografskih izdanja, jer takav metodološki pristup zahtjeva posebna istraživanja. Nakana je hrvatsku leksikografiju usporediti s nekoliko međunarodnih leksikografskih djela kako bi se rezultati istraživanja u ovom radu mogli bolje razumjeti.

U revidiranom 14. izdanju *Encyclopaedia Britannica* iz 1967. objavljena je natuknica »Gypsy«, opsega 285 redaka u dva stupca. Natuknica je podijeljena na nekoliko odlomaka, među ostalim i na »Povijest« (20 redaka) i »Progoni« (35 redaka). U odlomku »Progoni« spominje se stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu:

»In the 20th century the gypsies encountered a new form of mass persecution. The Nazis, on Hitler's instructions, exterminated in concentration camps the great majority of them in eastern Europe, in spite of their Aryan origins. It is estimated that 10% of the world gypsy population perished in this manner.«⁴⁵

Primjetno je kako se u ovoj natuknici stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu nastoji objasniti kao jedno od razdoblja njihova masovnog progona u kojem je stradalo 10% njihove svjetske populacije, posebice u Istočnoj Europi. O pitanju broja ubijenih Roma u navedenom ratu i danas postoje brojne druge procjene. Među ostalim procjenama, u online izdanju *Holocaust Encyclopedia* Memorijalnoga muzeja holokausta u SAD-u navodi se kako je u Drugom svjetskom ratu stradalo oko 25% ukupne predratne romske populacije u Europi.⁴⁶ U natuknici su jasno navedeni nacisti i Adolf Hitler kao progonitelji romskoga stanovništva.

⁴⁵ Prijevod: »...U 20. stoljeću Cigani su se suočili sa novim oblikom masovnog progona. Nacisti su, slijedeći Hitlerove upute, većinu njih iz Istočne Europe su istrijebili u koncentracijskim logorima, usprkos svom arijevskom podrijetlu. Procjenjuje se da je na taj način stradalo 10% svjetske populacije Roma«; *Encyclopaedia Britannica*, sv. 10 (Garrison to Halibut). Chicago [etc.]: Encyclopaedia Britannica, Inc.: William Benton, 1967., 1076.

⁴⁶ »Genocide of European Roma (Gypsies) 1939–1945«, *Holocaust Encyclopedia*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945> (pristupljeno 22. X. 2020).

U online izdanju *Encyclopaedije Britannice* objavljena je natuknica »Roma«, u kojoj se spominje stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu:

»...During the Holocaust the Nazis murdered an estimated 400,000 Roma...«.⁴⁷

Kao autorica revidirane i ažurirane natuknice iz srpnja ove godine potpisana je Kathleen Kuiper (Senior Editor), koja koristi termin »holokaust« za označavanje razdoblja stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu, što nije u skladu s novim nazivima za stradanje Roma, poput Samudaripen, Porajmos i sl.⁴⁸ Autorica navodi procjenu od 400 000 stradalih Roma, što je približno procjenama većine povjesničara i drugih znanstvenika koji navode od 250 000 do 500 000 ubijenih Roma.⁴⁹ Nadalje, u ovoj je natuknici postavljena poveznica na pojam »Holocaust«, u kojoj je za Rome navedeno:

»...The Nazis also singled out the Roma and Sinti, pejoratively known as Gypsies. They were the only other group that the Nazis systematically killed in gas chambers alongside the Jews. For the Roma and Sinti, too, racial pollution and their depiction as asocials was the justification for their persecution and murder...«.⁵⁰

Autor ove natuknice je Michael Berenbaum, a u njoj je prikazana fotografija romskih logoraša u njemačkom logoru u Dachau. Uočljivo je kako autor u kontekst pojma holokaust nastoji obuhvatiti nacistički progon i stradanje Roma i Sinta, temeljene na rasnim shvaćanjima.

U djelu američke leksikografije, *The Columbia Encyclopedia*, u natuknici »Gypsy«, opsega 46 redaka, nije navedeno ništa o samom stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu, već je navedeno koje su promjene ovim ratom doživjeli Romi u istočnoeuropskim zemljama:

»...In the depression and Second World War the Eastern European countries (where most gypsies live) undertook to curb their nomadic habit of life by requiring them to register, to go to school and learn trades, and to observe certain rules of sanitation...«.⁵¹

⁴⁷ Prijevod: »...Tijekom holokausta nacisti su ubili oko 400 000 Roma...«; »Roma«, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/Rom> (pristupljeno 22. X. 2020).

⁴⁸ Elena Marushiakova, Vesselin Popov, »Holocaust, Porrajmos, Samudaripen...Tworzenie nowej mitologii narodowej«. *Studia Romologica*, 2010., br. 3, 75–94; Danijel Vojak, »Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945: Samudaripen«, u: *Svjetski dan romskog jezika, 03 - 05 /11/2016.*, ur. Andrea Šimek, Veljko Kajtazi. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj »Kali Sara«, 37–42.

⁴⁹ O pitanju broja ubijenih Roma vidi: Ian Hancock, *We are the Romani people: Ame sam e Rromane džene*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2012., 46–51; Keen, 2014., 27–30.

⁵⁰ Prijevod: »...Nacisti su također izdvojili Rome i Sinte, pejorativno poznati kao Cigani. Oni su bili jedina druga skupina, uz Židove, koju su nacisti sustavno ubijali u plinskim komorama. Također, i za Rome i Sinte, rasno zagađenje i njihovo prikazivanje kao asocijalaca bili su opravdanje za njihov progon i ubojstva...«; Michael Berenbaum, »Holocaust«, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/event/Holocaust/From-Kristallnacht-to-the-final-solution> (pristupljeno 22. X. 2020).

⁵¹ Prijevod: »...U razdoblju Depresije i Drugog svjetskog rata istočnoeuropske zemlje (u kojima živi većina Cigana) obvezale su se suzbiti njihovu nomadsku naviku života zahtijevajući od njih da se

U navedenoj natuknici uočljivo je kako je razdoblje 1930-ih povezano s onim za vrijeme Drugoga svjetskog rata (1939–1945) u kontekstu politike vlasti u suzbijanju romskoga nomadskog načina života, i to putem obrazovanja. Upitno je ovakvo promišljanje jer bi se moglo shvatiti kako je anticiganistička i genocidna nacistička politika i politika njezinih saveznika mogla smatrati dijelom politike »suzbijanja« romskoga nomadskog načina života. Izostanak osvrta na stradanje Roma u istome ratu samo dodatno potvrđuje manjkavost ove natuknice.

Jedna od najopsežnijih natuknica o Romima objavljena je 1974. u dvadesetom svesku *Brockhaus Enzyklopädie*, a opseg same natuknice »Zigeuner« iznosi 502 retka. Natuknica je podijeljena na nekoliko odlomaka, u kojima se obrađuju antropološki, jezični, vjerski, demografski, kulturni (glazbeni i likovni) te povijesni aspekt kod Roma. Unutar povijesnoga dijela, koji je opsega 64 retka, pisano je i o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu:

»Durch den Nationalsozialismus hatten die Z. schwere Verluste (in Mitteleuropa 80 000; insgesamt schwanken die Zahlen zwischen 250 000 und 500 000). 1939 wurden die Z. gezwungen, sich an einem Ort aufzuhalten, 1940 folgte ein Umsiedlungserlaß, der eine rass. Absonderung durch Abschieben nach Polen bezweckte. Vom 16.12.1942 an wurden alle Rom – Zigeuner und Mischlinge nach Auschwitz gebracht.«⁵²

U natuknici su posebno naglašeni razmjeri stradanja Roma u ratu, koji su procijenjeni na manje od 600 000 stradalih Roma. Osim toga, u natuknici se nastojao pružiti kronološki okvir njihova progona, s posebnim naglaskom na logor Auschwitz kao središnje mjesto.

U devetnaestom svesku francuske enciklopedije *La Grande Encyclopédie Larousse* objavljena je natuknica »Tsiganes« na tri stranice, opsega 384 retka u četiri stupca, praćena dvama grafičkim prikazima (u kojima se objašnjavaju različita imena za Rome i jezična podjela romskih skupina).⁵³ U ovoj se natuknici tek u dijelu jedne rečenici spominje stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu, navodeći kako

registriraju, pohađaju školu i uče zanate te poštuju određena sanitarna pravila...«; »Gypsy«, *The Columbia Encyclopedia in one volume*. Morningside Heights–New York: Columbia University Press, 1950., II. izdanje, 888.

⁵² Prijevod: »...Nacionalsocijalizam je Ciganima prouzročio velike gubitke (u srednjoj Europi 80.000; ukupno brojevi variraju između 250.000 i 500.000). Godine 1939. Cigani su prisiljeni zadržavati se na jednom mjestu, godine 1940. slijedila je uredba o preseljenju, čija je svrha bila rasno odvajanje proterivanjem u Poljsku. Od 16. prosinca 1942. svi su Romi – Cigani i mješanci odvođeni u Auschwitz...«; »Zigeuner«, *Brockhaus Enzyklopädie*, sv. 20 (Wam–Zz). Wiesbaden: F. A. Brockhaus, 1974., 687.

⁵³ »Tsiganes«, *La Grande Encyclopédie Larousse*, sv. 19 (Syndrome-Turquie). Paris: Librairie Larousse 1976., 11150 – 11152.

su nacisti »poduzeli istrebljenje« nad Romima.⁵⁴ U online izdanju navedeno je nešto više podataka o ovoj temi:

»Le massacre de 300 000 Tsiganes, considérés comme asociaux et racialement impurs sous le régime nazi, a touché et mutilé la quasi-totalité des familles tsiganes d'Europe.«⁵⁵

Citirani se dio nalazi u odlomku »L'histoire d'une négation«, a pritom se navodi brojka od 300 000 Roma koje su »poklale« nacističke vlasti jer su ih smatrali asocijalnima i rasno nečistima.

U online izdanju *Enciclopedije Italiana* objavljena je natuknica »Rom« u kojoj se spominje stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu:

»Il nazismo, infatti, riservò ai R. lo stesso trattamento degli ebrei: nel 1939, con il Decreto di stabilizzazione, furono obbligati a non abbandonare il luogo allora occupato e l'anno successivo ne fu ordinata la deportazione in Polonia. Il 16 dicembre 1942 fu infine promulgato il Decreto di Auschwitz, con il quale tutti i R. dovevano essere internati. Con la fine della Seconda guerra mondiale i R. si rimisero in movimento.«⁵⁶

U navedenoj natuknici posebno je istaknuta kronologija stradanja Roma s naglaskom na njihovo interniranje u koncentracijske logore, poput Auschwitza. No, niti u ovoj natuknici nije pisano o stradanju Roma na talijanskom području za vrijeme navedenog rata.

U *Enciklopediji srpskoga naroda* objavljena je natuknica »Romi«, opsega 57 redaka. No, ni u njoj nije spomenuto stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu.⁵⁷ Sličan izostanak pisanja o Romima u Drugom svjetskom ratu primjetan je u *Makedonskoj enciklopediji*, unutar koje je Stojan Kiselinovski napisao natuknicu »Romite vo Republika Makedonija« (»Romi u Republici Makedoniji«). Natuknica je opsega 67 redaka (od kojih se 13 redaka odnosi na literaturu) i uz jedan slikovni prilog (fotografiju Roma u tradicionalnim nošnjama).⁵⁸

⁵⁴ Isto, 11151.

⁵⁵ Prijevod: »...Pokolj 300 000 Cigana, koje su pod nacističkim režimom smatrali asocijalnima i rasno nečistima, pogodilo je i osakatio veći dio / gotovo sve / ciganske obitelji u Europi...«; »Tsiganes ou Tziganes«, <https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/Tsiganes/147588> (pristupljeno 22. X. 2020).

⁵⁶ Prijevod: »...Nacisti su, u stvari, za Rome rezervirali isti tretman kao i za Židovi: Godine 1939. s Dekretom o stabilizaciji oni su bili dužni ne napuštati mjesto na kojem su stanovali, a sljedeće godine naloženo je njihovo deportiranje u Poljsku. Dana 16. prosinca 1942. konačno je proglašena Uredba o Auschwitzu, kojom su svi Romi morali biti internirani. Završetkom Drugog svjetskog rata, Romi su se ponovno pokrenuli...«; »Rom«, *Enciclopedia on line*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/rom/> (pristupljeno 23. X. 2020).

⁵⁷ *Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2008., 960.

⁵⁸ Stojan Kiselinovski, »Romite vo Republika Makedonija«, *Makedonska enciklopedija*, sv. II (M–Sh). Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2009., 1281.

8. O stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu u odabranim leksikografskim izdanjima izdanim u Hrvatskoj od 1945. do danas

Istraživanje je ukupno obuhvatilo 11 leksikografskih izdanja koja su izdana u Hrvatskoj u razdoblju od 1945. do danas. Veći dio izdanja odnosi se na osam enciklopedija, od kojih je sedam tiskanih i jedna online. Od tiskanih izdanja enciklopedija analizirane su: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, I. izd., sv. 2 (Castelo–Firenzuola), Zagreb 1956; *Enciklopedija Jugoslavije*, I. izd., sv. 2 (Bosna–Dio), Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1956; *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Školska knjiga, Zagreb 1980; *Opća enciklopedija*, sv. 7 (Raš–Szy), Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1981; *Hrvatska enciklopedija*, sv. 9 (Pri–Sk), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2007; *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2005; *Enciklopedija Hrvatskog zagorja*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2017. Od enciklopedija u online obliku analizirane su *Proleksis enciklopedija* i portal *enciklopedija.lzmk.hr* Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža. Analizom su obuhvaćena i druga leksikografska djela: *Priručni leksikon*, Znanje, Zagreb 1959; *Hrvatski opći leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1996; *Hrvatski leksikon*, sv. II (L–Ž), Naklada Leksikon, Zagreb 1996.

Analiza je bila usmjerena na način na koji se o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu na hrvatskom i europskom području pisalo u pojedinim leksikografskim izdanjima objavljenima u Hrvatskoj.

U drugom svesku prvoga izdanja *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* iz 1956. objavljene su natuknice »Cigani« (33 retka), »Ciganska muzika« (8 redaka) i »Ciganski jezik« (12 redaka). Navedene natuknice nisu potpisane, a popraćene su dvjema fotografijama: »Cigani, Ciganka s djetetom« i »Cigani čergaši«. Stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu kratko se spominje:

»...Za vrijeme Drugog svjetskog rata mnogo stradali od fašističkog rasizma...«.⁵⁹

Potrebno je istaknuti kako u ovoj natuknici gotovo da i nema podataka o povijesti Roma, tj. povijest Roma obrađena je u svega nekoliko kraćih rečenica u kojima se samo ukratko spominje njihovo doseljavanje u europske zemlje od XIII. st. do XV. st. Unutar same natuknice s prilično se izraženom razinom predrasuda opisuje način života Roma koji se povezuje sa sličnom percepcijom njihova karaktera:

»...Govore i jezikom sredine, u kojoj žive. Urođen im je manje-više nomadski život, pa mnoge ciganske grupe (čergaši, burbeti) žive pod šatorima. Takav život donosi sa sobom neurednost, nečistoću, nepostojenost i moralnu kolebljivost...«.⁶⁰

⁵⁹ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, I izdanje, sv. II (Castelo–Firenzulo), Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1956, 56.

⁶⁰ Isto, 55.

Iste godine izdan je drugi svezak prvoga izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* u kojem je objavljena natuknica »Cigani« (59 redaka).⁶¹ Autor natuknice je Milenko Filipović, za kojega je navedeno da je »srpski etnolog«, »sveučilišni profesor u Sarajevu, direktor Balkanološkog instituta u Sarajevu (1959.–1962.)« te kako je »proučavao podrijetlo stanovnika, način života i tradicijsku kulturu u Bosni, Makedoniji, Vojvodini, Srbiji«. Na kraju natuknice navedena je literatura koju je autor koristio, pritom je naveo svoje djelo o Visočkim Romima, te većinom lingvistička, etnološka i antropološka djela Franca Miklošiča, Leopolda Glücka, Teodora Filipescua, Aleksandra Petrovića, Perside Tomić i Rade Uhlika. Ova djela su većinom bila napisana u prvoj polovici XX. st., što znači da se autor koristio relativno recentnom literaturom. Filipovićevo je natuknica većega opsega od istoimene natuknice u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda*, pritom je vidljivo kako je znatno više prostora posvećeno povijesti Roma. U tom je kontekstu o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu zapisano:

»...njemački okupator i njegove domaće sluge masovno su uništavali Cigane u koncentracijskim logorima. Na teritoriju Hrvatske spaseni su samo oni koji su se zatekli na oslobođen teritoriju...«⁶²

Filipovićevo teza kako su Romi na području oslobođenih dijelova Hrvatske (vjerojatno misli na hrvatska područja pod kontrolom narodnooslobodilačkoga pokreta) spašeni, jest netočna. Poznato je više slučajeva u kojima su oni bili spašeni i na području pod ustaškom vlašću, kao što to pokazuju primjeri u Sokolovcu, Kutjevu i drugim mjestima u NDH.⁶³ U ovom kontekstu je potrebno spomenuti kako je dio sedenternih muslimanskih Roma (»Bijeli Cigani») na bosanskohercegovačkim područjima NDH bio izuzet od progona ustaških vlasti.⁶⁴

Tri godine poslije izdan je *Priručni leksikon*, u kojem je u natuknici »Cigani« navedeno:

»...Fašisti su ih masovno uništavali.«⁶⁵

⁶¹ *Enciklopedija Jugoslavije*, I. izdanje, sv. II (Bosna–Dio), Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1956., 376–377.

⁶² Isto, 377.

⁶³ O tome više vidi: Danijel Vojak, »The Relations and Attitudes of Non-Roma People Towards the Persecution and Suffering of Roma: The Case of the Independent State of Croatia, 1941–1945.«, u: *Mittäterschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust in Osteuropa /Collaboration in Eastern Europe during the Second World War and the Holocaust*, ur. Peter Black, Béla Rásky, Marianne Windsperger, Wien: Hamburg: new academic press, 2019., 317–344.

⁶⁴ O tome više vidi: Danijel Vojak, »Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, u: *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.–1945*, prir. Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri. Zagreb: Institut društvenih znanosti, Ivo Pilar; Romsko nacionalno vijeće, 2015. (suautori), 44–47.

⁶⁵ *Priručni leksikon*. Zagreb: Znanje, 1959., 169.

Ova je natuknica je manjega opsega i sastojala se tek od nekoliko rečenica o Romima, u kojima se navodi kako su »fašisti masovno uništavali« Rome, a pritom se nije pobliže odredilo na koje se točno »fašiste« mislilo, niti se posebno navelo gdje su sve oni stradali. Sljedeće analizirano djelo bila je *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, izdana 1980. u Zagrebu, no u njoj nije objavljena natuknica o Romima.⁶⁶ Iduće godine izdan je sedmi svezak *Opće enciklopedije*, u kojoj je objavljena natuknica »Romi«, i to dotada najvećega opsega od 179 redaka. Uz natuknicu su objavljene četiri ilustracije: bakrorez Jacquesa Callota i tri fotografije (»Romkinja s djetetom«, »Obitelj Roma pred šatorom« i »Izrada korita«). U ovoj je natuknici 90 redaka posvećeno povijesti Roma, posebice njihovim migracijama. Anonimni autor(i) natuknice su u opisivanju migracija Roma iz Jugoslavije u europske i američke zemlje istaknuli da su one bile posljedica njihova nomadskog načina života i »progona«, za koje se navodi kako su se »ponekad pretvarali u prave pokolje Roma«.⁶⁷ Zatim se takva teza veže uz pitanje romskoga stradanja za vrijeme Drugoga svjetskog rata:

»...Romi su najviše stradali u toku II. svj. rata. Broj žrtava nije utvrđen, međutim, pretpostavlja se da ih je od nacističko-fašističkog terora stradalo više stotina tisuća, od čega više desetina tisuća u Jugoslaviji...«.⁶⁸

Zanimljivo je kako se u ovoj natuknici posebice ističe pitanje razmjera stradanja Roma, pritom navodeći kako ti razmjeri nisu utvrđeni, već se oni temelje na pretpostavkama. Drugih podataka o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu nema u ovom djelu.

Ostala analizirana leksikografska izdanja izdana su u Republici Hrvatskoj. U *Hrvatskom općem leksikonu*, izdanom 1996., unutar natuknice »Romi« ne spominje se stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu.⁶⁹ Iste je godine u drugom svesku *Hrvatskoga leksikona* objavljena natuknica »Romi«, u kojoj se također ne spominje stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu.⁷⁰ U devetom svesku *Hrvatske enciklopedije* iz 2007. izdana je dotad najopsežnija natuknica, tekstualnoga opsega od 361 retka. Natuknica nije potpisana, a podijeljena je na opći dio, jezik i književnost te je objavljena jedna fotografija, naslovljena »ROMI, Fanfare Ciocarlia, rumunjski puhački orkestar«. Unutar općega dijela obrađena je povijest Roma i njihovo stradanje u Drugom svjetskom ratu:

»...Kršćanske eur. zemlje donijele su niz zakona i propisa koji su se mahom sastojali od različitih zabrana i ograničenja glede njihova kretanja, gospodarenja i sl. Represivne

⁶⁶ *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*. Zagreb: Školska knjiga, 1980.

⁶⁷ Isto, 164.

⁶⁸ *Opća enciklopedija*, sv. 7 (Raš-Szy). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1981., 164.

⁶⁹ *Hrvatski opći leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1996., 856.

⁷⁰ *Hrvatski leksikon*, sv. II (L-Ž). Zagreb: Naklada Leksikon, 1996., 380.

mjere protiv Roma bile su sve do najnovijeg doba ugrađene u zakonodavstva većine eur. država, nerijetko su podrazumijevale prisilnu asimilaciju, a u II. svj. ratu prerasle su u genocid...«.71

Iste godine izdana je *Enciklopedija: opća i nacionalna u 20 knjiga*, koja je u 17. svesku objavila natuknicu »Romi«. Natuknica je opsega 80 redaka, a uz natuknicu objavljen je slikovni prilog – bakropis Jacquesa Callota »Romski logor«. U samoj se natuknici ukratko spominje stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu:

»....Premda raseljeni među mnogim narodima, u povijesti često proganjani, sve do nacist. pokušaja istrebljenja u II. svj. ratu, R. su očuvali jezik, te kult. i nac. identitet...«.72

Od tiskanih leksikografskih izdanja, analizirane su dvije regionalne enciklopedije Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža: *Istarska enciklopedija* (Zagreb 2005) i *Enciklopedija Hrvatskoga zagorja* (Zagreb 2017). U oba djela nije objavljena natuknica o Romima, što se može smatrati određenim propustima ovih djela, budući da su Romi bili prisutni na tim područjima već od XVI. st.⁷³

Analizom su obuhvaćena i dva online leksikografska djela: *Proleksis enciklopedija* (<https://proleksis.lzmk.hr/>) i portal *enciklopedija.lzmk.hr* (<http://enciklopedija.lzmk.hr/>). U *Proleksis enciklopediji* objavljen je identičan tekst natuknice »Romi« kao i u *Enciklopedija: opća i nacionalna u 20 knjiga*.⁷⁴ Unutar natuknice Romi koja je objavljena na portalu *enciklopedija.lzmk.hr*, a koja je preuzeta iz *Hrvatskog obiteljskog leksikona*, ne spominje se stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu.⁷⁵

9. Zaključak

Povijest romskoga stanovništva u Hrvatskoj i Europi većinom je bila obilježena progonima državnih i lokalnih vlasti, a to je posebno bilo izraženo za vrijeme Drugoga svjetskog rata kada su nacističke vlasti s njezinim saveznicima počinile genocid nad njima. U radu je istraživanje bilo usmjereno na istraživanje na koji način su leksikografska izdanja izdana u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata pisala o stradanju Roma. Istraživanje je ukupno obuhvatilo 13 leksikografskih izdanja, od kojih deset enciklopedija, dva leksikona i jedan priručnik. Od navedenih izdanja u tri enciklope-

⁷¹ *Hrvatska enciklopedija*, sv. IX (Pri–Sk). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007., 420.

⁷² *Enciklopedija: opća i nacionalna u 20 knjiga*, sv. XVII (Qu–Sa). Zagreb: Proleksis–Večernji list, 2007., 180.

⁷³ Danijel Vojak, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. - 1941*. Zagreb: Romsko nacionalno vijeće: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj »Kali Sarak«, 2013., 19–23.

⁷⁴ <https://proleksis.lzmk.hr/44247/> (pristupljeno 25. X. 2020).

⁷⁵ <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=34510> (pristupljeno 25. X. 2020).

dije nema natuknica o Romima. U svim leksikografskim izdanjima stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu tek je usputno spomenuto kao dio povijesti Roma. U prvim poslijeratnim izdanjima ukratko se spominje kako su Romi žrtve »fašističkoga rasizma« njemačkih okupacijskih vlasti i »domaćih sluga« te kako su bili masovno ubijani u koncentracijskim logorima. Zanimljivo je kako je u jednom od izdanja navedeno kako su preživjeli (spašeni) samo oni Romi koji su se »zatekli na oslobođenom teritoriju«, što nije u potpunosti točno. Tek se u *Općoj enciklopediji* 1981. navode procjene broja stradalih Roma u Jugoslaviji i drugim zemljama, a pritom je navedeno kako je stradalo »više stotina tisuća Roma«, od kojih »više desetina tisuća u Jugoslaviji«. U novijim leksikografskim izdanjima, izdanim u Republici Hrvatskoj, vidljivi su slični manjkavi i nepotpuni navodi o stradanju Roma. Tako se u *Hrvatskoj enciklopediji* iz 2007. koristi termin »genocid« za stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu. No, u samoj natuknici nema nikakvih podataka o stradanju Roma u Hrvatskoj i drugim europskim zemljama za vrijeme navedenoga rata. U enciklopedijama lokalnoga (regionalnoga) karaktera o Romima nema spomena. Također niti u online hrvatskim leksikografskim izdanjima gotovo da se i ne spominje stradanje Roma.

Iz navedenoga se može zaključiti kako postoje određeni nedostaci u razumijevanju povijesti romskoga stanovništva u Hrvatskoj, što se može shvatiti kao posljedica određenoga manjka znanstvenih istraživanja o povijesti Roma na hrvatskim područjima.

LITERATURA

- Achim**, Viorel, »Romanian Memory of the Persecution of Roma«, u: *Roma and Sinti Under – Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A Shapiro; Robert M Ehrenreich. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Holocaust Studies, 2004., 59–77.
- Bársony**, János, »Facts and Debates: The Roma Holocaust«. U: *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczy. Budapest: ArTresor, 2008., 10–12.
- Bársony**, János, »Rasprave i činjenice o Pharrajimosu, romskom holokaustu«, u: *Pharrajimos: Sudbina Roma u doba Holokausta*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczy. Zagreb: Artresor naklada, 2013., 9.
- Berenbaum**, Michael, »Holocaust«, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/event/Holocaust/From-Kristallnacht-to-the-final-solution> (pristupljeno 22. X. 2020).
- Boursier**, Giovanna, »Cigani u Italiji za vrijeme fašističke diktature i Drugoga svjetskog rata«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike* (ur. Donald Kenrick), sv. 2. Zagreb: Ibis-grafika, 2009., str. 11–20.
- Browning**, Christopher, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi-jewish policy, September 1939. - March 1942*. London, 2005., 179–180.
- Capogreco**, Carlo Spartaco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga, 133–135.
- Crowe**, David M., *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Griffin, 1996., 132–135.

- Dukovski**, Darko, »Nacionalne manjine u Istri u 20. stoljeću«, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, sv. 2, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000., 419–421.
- Encyclopaedia Britannica*, sv. 10 (Garrison to Halibut). Chicago [etc.]: Encyclopaedia Britannica, Inc.: William Benton, 1967., 1076.
- Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*. Zagreb: Školska knjiga, 1980.
- Enciklopedija Jugoslavije*, I. izdanje, sv. II (Bosna–Dio), Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1956., 376–377.
- Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4 (E–Hru), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1986., 28.
- Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, I izdanje, sv. II (Castelo–Firenzulo), Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1956, 56.
- Enciklopedija: opća i nacionalna u 20 knjiga*, sv. XVII (Qu–Sa). Zagreb: Proleksis–Večernji list, 2007., 180.
- Factsheets on Romani History: General Introduction*, file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/0.0_introduction.pdf (pristupljeno 22. X. 2020).
- Fraser**, Angus, *The Gypsies*. Oxford: Wiley-Blackwell, 1995., 256–257.
- »Genocide of European Roma (Gypsies) 1939–1945«, *Holocaust Encyclopedia*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945> (pristupljeno 22. X. 2020).
- Gostl**, Igor, »Jezik i kultura Roma u velikim svjetskim enciklopedijama«, u: *Međunarodni naučni skup Jezik i kultura Roma = [Džanglimasko] Janglimasq simpozijum I Romani chib thaj kultura = International symposium Romani language and culture = Meždunarodnaja naučnaja konferencija Jazyk i kul'tura Cygan: (Sarajevo, 9-11. VI 1986)*, ur. Milan Šipka. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989., 35–50.
- »Gypsy«, *The Columbia Encyclopedia in one volume*. Morningside Heights–New York: Columbia University Press, 1950., II. izdanje, 888.
- Hancock**, Ian, »Roma: Genocide of Roma in the Holocaust«. *Encyclopedia of Genocide*, vol. II (I–Y). Santa Barbara–Denver–Oxford, 1999., 507.
- Hancock**, Ian, *Sindrom parije: priča o ropstvu i progonu Roma*. Zagreb: Ibis-grafika, 2006., 55.
- Hancock**, Ian, *We are the Romani people: Ame sam e Rromane džene*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2012., 46–51.
- Heuss**, Herbert, »Njemačka politika progona Cigana 1870.–1945.«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, sv. I. Zagreb: Ibis-grafika 2006., 5–8.
- Hrečkovski**, Slavica, »Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac«, u: *Okrugli stol 21. travnja 1984.*, ur. Dobrila Borović. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1985., 35.
- Hrvatska enciklopedija*, sv. IX (Pri–Sk). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007., 420.
- Hrvatski leksikon*, sv. II (L–Ž). Zagreb: Naklada Leksikon, 1996., 380.
- Hrvatski opći leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1996., 856.
- <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945> (pristupljeno 7. X. 2020).
- <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=34510> (pristupljeno 25. X. 2020).
- <https://proleksis.lzmk.hr/44247/> (pristupljeno 25. X. 2020).
- <https://www.coe.int/en/web/roma-and-travellers/roma-history-factsheets> (pristupljeno 22. X. 2020).
- Hübschmannová**, Milena, »Romi u takozvanoj Slovačkoj državi (1939. – 1945.)«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, ur. Donald Kenrick, sv. 3. Zagreb: Ibis-grafika, 2009., 45–56.

- Kapralski**, Slawomir, »The aftermath of the Roma genocide: From implicit memories to commemoration«, u: *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*, ur. Anton Weiss-Wendt. New York: Berghahn Books, 2013., 229–251.
- Katz**, Katalin, »Mađarski Romi u Drugom svjetskom ratu«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, ur. Donald Kenrick, sv. 3. Zagreb: Ibis -grafika, 2009., str. 89–93.
- Keen**, Ellie, *Right to Remember: A Handbook for Education with Young People on the Roma Genocide*. Strasbourg: Council of Europe, 2014., 26–27.
- Kelso**, Michelle, »Deportacije Cigana iz Rumunjske u Transistriju 1942.–1944«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, ur. Donald Kenrick, sv. 2. Zagreb: Ibis -grafika, 2009, 135.
- Kiselinovski**, Stojan, »Romite vo Republika Makedonija«, *Makedonska enciklopedija*, sv. II (M–Sh). Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2009., 1281.
- Langbein**, Hermann, »Prolouge«, u: *The Nazi genocide of the Sinti and Roma*, ur. Romani Rose. Heidelberg: Documentary and Cultural Centre of German Sinti and Roma, 1995., 9–10.
- Lengel-Krizman**, Narcisa, »Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941 – 1945«, *Časopis za suvremenu povijest*, 18(1986), br. 1, 30–32.
- Lewy**, Guenter, *The Nazi Persecution on the Gypsies*. Oxford: Oxford University Press, 2000., 5.
- Margalit**, Gilad, *Germany and its Gypsies: a Post – Auschwitz Ordeal*, Madison, University of Wisconsin Press 2002, 30–31.
- Marinić**, Borna, *I mi smo branili Hrvatsku: Romi u Domovinskom ratu*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj »Kali Sara«, 2019.
- Marushiakova**, Elena, Popov, Vesselin, »Holocaust, Porrajmos, Samudaripen...Tworzenie nowej mitologii narodowej«. *Studia Romologica*, 2010., br. 3, 75–94.
- Matras**, Yaron, *The Romani Gypsies*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2015., 213.
- Necas**, Ctibor, »Lety i Hodonin – dva internacijska logora za Sinte i Rome u Čehoslovačkoj«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, ur. Donald Kenrick, sv. 3. Zagreb: Ibis -grafika, 2009., 178–200.
- Opća enciklopedija*, sv. 7 (Raš–Szy). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1981., 164.
- Priručni leksikon*. Zagreb: Znanje, 1959., 169.
- »Rom«, *Enciclopedia on line*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/rom/> (pristupljeno 23. X. 2020).
- Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2008., 960.
- »Roma«, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/Rom> (pristupljeno 22. X. 2020).
- Sparing**, Frank, »'Ciganski logori': nastanak, karakter i značenje logora kao sredstva progona Sinta i Roma u doba nacionalsocijalizma«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, sv. 1. Zagreb: Ibis-grafika, 2006., 54–55.
- Sredanović**, Đorđe, »Jezik i kultura Roma u jugoslovenskoj enciklopedistici«, u: *Međunarodni naučni skup Jezik i kultura Roma = [Džanglimasko] Janglimasgo simpozium I Romani čhib thaj kultura = International symposium Romani language and culture = Meždunarodnaja naučnaja konferencija Jazyk i kul'tura Cygan: (Sarajevo, 9-11. VI 1986)*, ur. Milan Šipka. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989., 51.
- Turner**, Erika, *National Socialism and the Gypsies in Austria*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1998.
- »Tsiganes«, *La Grande Encyclopédie Larousse*, sv. 19 (Syndrome-Turquie). Paris: Librairie Larousse 1976., 11150–11152.
- »Tsiganes ou Tziganes«, <https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/Tsiganes/147588> (pristupljeno 22. X. 2020).

- Vojak**, Danijel, »Percepcija romskoga stanovništva u odabranim hrvatskim, britanskim i američkim leksikografskim djelima od 1880. do 2003«. *Studia lexicographica*, 1(2007), br. 1, 151–172.
- Vojak**, Danijel, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918.-1941.* Zagreb: Romsko nacionalno vijeće: Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj »Kali Sara«, 2013., 19–23.
- Vojak**, Danijel, »Romi u Hrvatskoj od 1990-ih do danas: marginalna skupina ili...«, u: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*, (ur.) Ljiljana Dobrovšak, Ivana Žebec Šilj. Zagreb: Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, 2015., 197–202.
- Vojak**, Danijel, »Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, u: *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.-1945.*, prir. Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar–Romsko nacionalno vijeće, 2015., 44–47.
- Vojak**, Danijel, »Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945: Samudaripen«, u: *Svjetski dan romskog jezika, 03 - 05 /11/2016.*, ur. Andrea Šimek, Veljko Kajtazi. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj »Kali Sara«, 2016(2017), 37–42.
- Vojak**, Danijel, »Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u Republici Hrvatskoj«, u: *Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriju bivše Jugoslavije / Suffering of Serbs, Jews, Roma and Others in The Former Yugoslavia*, ur. Života Radosavljević, Vječeslav Solovjev; Olja Arsenijević, Fakultet za poslovne studije i pravo u Beogradu – Fakultet za strateški i operativni menadžment Univerziteta »Union-Nikola Tesla« u Beogradu – Muzej žrtava genocida, Beograd. Beograd 2018., 337–357.
- Vojak**, Danijel, »Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945.–1991.«, *Zgodovinski časopis*, 2018., br. 3–4 (158), 447–456.
- Vojak**, Danijel, »Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.–1945.«, u: Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lučić. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018., 255–259.
- Vojak**, Danijel, **Tomić**, Filip, **Kovačev**, Neven, »Remembering the ‘Victims of Fascist Terror’ in the Socialist Republic of Croatia, 1970–1990«, *History and Memory*, 31(2019), br. 1, 118–150.
- Vojak**, Danijel, »The Relations and Attitudes of Non-Roma People Towards the Persecution and Suffering of Roma: The Case of the Independent State of Croatia, 1941–1945.«, u: *Mittäterschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust in Osteuropa / Collaboration in Eastern Europe during the Second World War and the Holocaust*, ur. Peter Black, Béla Rásky, Marianne Windesperger, Wien: Hamburg: new academic press, 2019., 317–344.
- »Zigeuner«, *Brockhaus Enzyklopädie*, sv. 20 (Wam–Zz). Wiesbaden: F. A. Brockhaus, 1974., 687.
- Zimmermann**, Michael, »Sovjetski Savez i Baltičke države 1941.–1944: pokolj Cigana«, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, ur. Donald Kenrick, sv. 2. Zagreb: Ibis-grafika, 2009., 151–162.
- Zimmermann**, Michael, »Nationalsocijalističko rješenje «ciganskog pitanja» od 1933. do 1945«. *Europski glasnik*, 17(2012), 815.

MARGINAL GROUPS ON THE MARGINS OF CROATIAN LEXICOGRAPHY, OR ON THE CULTURE OF (NON)REMEMBRANCE OF ROMA GENOCIDE VICTIMS IN CROATIAN LEXICOGRAPHY

Danijel Vojak

Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb
danijel.vojak@pilar.hr

ABSTRACT: Similarly to other European countries, the history of the Roma population in Croatian areas was marked mostly by most periods of persecution and suffering, when the authorities tried to use repression in order to assimilate the Roma into the majority population. One such period was during World War II, when genocide against the Roma was carried out in many European countries by the Nazi authorities and their allies. After the War, the culture of remembering Roma victims became marginalised in Croatia. This paper examines how Croatian lexicography approached the issue of the significance of Roma suffering during World War II in selected lexicographical works from 1945 till today, and compares it to lexicographical publications from certain other European countries. Research shows that Croatian lexicography neglected the importance of Roma genocidal suffering as a central point in the history of the Roma population. Such a similar marginal attitude towards Roma suffering in World War II was present in other European lexicographies, which is only one of the arguments in favour of the thesis that post-war society in Europe, including Croatian society, neglected the importance of researching Roma suffering in war and thus marginalised the culture of remembrance of Roma victims of genocide, especially in science and culture.

Keywords: *Roma; lexicography; Croatia; World War II; Roma genocide; culture of memory*

Članci su dostupni pod licencijom Creative Commons: Imenovanje-Nekomercijalno (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Sadržaj smijete umnožavati, distribuirati, priopćavati javnosti i prerađivati ga, uz obvezno navođenje autorstva, te ga koristiti samo u nekomercijalne svrhe.